

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בידול פרגמטי

בלשון חלים תהליכים של בידול, כלומר, תהליכים היוצרים הבחנה של משמעויות בין מילים שמלכתחילה אין ביניהן הבחנה כזאת. תהליכים מעין אלו מתרחשים בין בהיסח הדעת בין בפעולה מכוונת.

הבידול יכול, למשל, להתרחש כאשר מזדמנות שתי מילים נרדפות מרובדי לשון שונים. **אנייה** המקראית הריהי **ספינה** המשנאית ואין ביניהן הבדל במשמעות (ביונה א, ה הן אף באות זו בצד זו). העברית המודרנית היא שהבחנה ביניהן: **אנייה גדולה מספינה**.

אפשרות להבחנה נוצרת גם עקב כניסת מילה משפה זרה לצד מילה עברית קיימת. שתי המילים נערכות אז בבידול משמעות ומחלקות ביניהן את תחומי המשמעים. כך, למשל, **אילן** שחדרה מן הארמית אל לשון חז"ל התקיימה בה לצד **עץ** המקראית ובבידול משמעות: **עץ** לציון החומר ו**אילן** לציון הצמח (הבחנה זו אבדה לעברית המודרנית שחזרה והשתמשה ב**עץ** בשתי משמעויותיה).

כך גם למשל הזוג **אטמוספירה/אווירה** שבסיס שתיהן יווני, הראשונה חדרה לעברית המודרנית מלועזית (בהשפעת הרוסית) והשנייה - אפשר שנוצרה בתוך העברית ואפשר שהיא שאולה מארמית. במילון אבן-שושן (להלן: א"ש) כל אחת מן המילים מוגדרת על ידי שני משמעים: (1) המעטה העוטף את כדור הארץ; (2) מצב הרוח. לפי השימוש הרווח היום נראה ששתי המילים חילקו ביניהן את המשמעים וכך נוצר הבידול: **אווירה** = מצב רוח, **אטמוספירה** = המעטה העוטף את כדור הארץ.

גם אותה מילה עצמה בשינוי הגייה או כתיב עשויה להתפצל לשני משמעים. דוגמה מעניינת היא המילה **אומן**. קיבלנו אותה על פי המסורת הטברנית מנוקדת בקמץ המכונה קטן (אָמָן), ועל פי המסורת הבבלית בשורוק/קיבוץ (אומן). העברית המודרנית היא שיצרה בידול משמעות בין שתי הצורות החלופיות: הראשונה למלאכת יצירה ומחשבת והשנייה למלאכה ולמקצוע, כשימושה של המילה בלשון חז"ל.

הבידול בין המילים יכול להתרחש גם באופנים אחרים: שתי המילים יכולות לשמש כל אחת ברובד סגנוני אחר - **מתנה** תשמש ברובד נמוך מזה של

המילה **דורון**. כן ייתכן קיומו של הבדל בהתייחסות הרגשית שיש לדובר כלפי זוג המילים - **שָׁרָת** מעורר תחושה נוחה יותר מאשר **שָׁמֶשׁ**¹. רשימה זו נועדה להצביע על בידול בעל אופי שונה. בידול זה חומרי סמנטיים אך מטרוטיו הן מעבר למשמעות המובעת במילים, וכל כולו הוא משרת את כוונת הדובר כפי שהוא מציג את הדברים, בין אם ההבחנה הסמנטית שברקע אכן קיימת בין אם היא מוצעת לראשונה ברגע הדיבור עצמו מתוך כוונה שהשומע יעמוד עליה מעצמו. למשל:

- בקיצור, יש **תנועה** אך אין **תזוזה**.
- העולם זקוק ל**אנשים** אך אנו מייצרים **טיפוסים**.
- אצלנו אוהבים את **העלייה** אך לא את **העולה**.

הבידול הזה איננו נחלת הכלל ואינו מוסכם בלשון אלא הוא יצירה "אד הוק". לבידול הזה קראתי "הבידול הפרגמטי". יש לו כמה מאפיינים, ונדון בהם להלן, אך נציע תחילה את הדוגמאות. אלה לקוחות מאוסף מתמשך שאספתי; חלק מהן שמעתי בשיחות שבעל-פה, ולחלק מהן יש בידי תיעוד מדברים שבכתב.

הדוגמאות ערוכות בשתי קבוצות: קבוצה א - מבעים נרדפים - בידול בין מילים שונות הנתפסות כנרדפות. קבוצה ב - שורש משותף - בידול בין שתי מילים שלהן שורש משותף.

א. בידול בין מילים שונות הנתפסות בדרך כלל כנרדפות

1. הוא שומע אך אינו מקשיב.

יש כאן מעין טרזניה על כך שאדם אינו מתחשב בזולת ואינו מקדיש לו תשומת לב, אף על פי שיתכן שהוא מעמיד פנים כמי שמטה אוזן לשמוע. צריך לציין שהבידול הסמנטי קיים כבר ביסודן של המילים, **להקשיב** מביע את הפעלת חוש השמיעה כדי לתפוש, לקלוט דבר (כהבדל שבין to listen ובין to hear) אלא שהלשון טשטשה ביניהם ואצל איש "שמע" מוגדר גם 'מקשיב' וכן להפך.

2. הפסדנו בקרב אחד אך לא איבדנו את המערכה.

הדובר יוצר הבחנה בין **מערכה** כסדרת קרבות לבין **קרב** יחיד, כדי להביע את התחושה של "עוד לא אבדה תקוותנו, יש סיכוי, אין מה להתייאש". ההבחנה יכולה להתרחש אך אינה מחויבת, איש מגדיר "קרב" - 'מערכה', 'מלחמה'. ולהפך, בערך "מערכה" - משמע 4: 'מלחמה', 'קרב'. אבל משמע 5: 'סדרת קרבות'.

3. הוא קם אבל לא מתעורר (מפי שרגא אסיף).
האיש כבר קם וגם התעורר, אך המשפט מתכוון להדגיש שעדיין אין האיש שקם ערני דיו ואין הוא מצליח לתפקד במלוא יכולתו.
4. הוא מסתכל אך איננו רואה.
האיש מבטי נכחו אך אינו מעכל, אינו מבין, אינו תופס מה שהוא רואה. ההבחנה הזו איננה נמצאת אצל א"ש; שם דווקא "הסתכלי" - בעיון ובתשומת לב, ו"ראה" מוגדר שם על ידי הסתכל.
5. אתם יודעים הכול ואינכם מבינים דבר (מעריב, 27.9.91).
דבריו של בוטרוס ראלי לאורי אבנרי על הערביסטים הישראלים היודעים כל פרט על ארצות ערב, אך לא תמיד מפרשים את הדברים נכון. (והשווה רש"י לשמות לא, ג: "ובתבונה - מבין דבר מלבו, מתוך דברים שלמד", ושם בניגוד ל"חכמה").
6. החינוך בחינם, הלימודים בתשלום (אפרים סידון, מעריב, 1992).
יש כאן התרסה כלפי המצב שלמרות הדיבורים הרמים והכוונות הטובות ואפילו הקביעה בחוק של חינוך חינם הנה בפועל מוטל על הורי התלמידים עול כספי כבד.
7. בין השואפים היום לרכוש השכלה גבוהה יש המוכנים אפילו ללמוד (לוח "ציון", תשנ"ב).
אמירה אירונית על המגמה של לימוד כ"רכישה" מסחרית לצרכים תועלתניים בלבד בניגוד ללימוד של תורה לשמה, להרחבת הדעת (והשווה גם להלן, דוגמה 16).
8. העולם זקוק לאנשים ואנו מייצרים טיפוסים (לוח "ציון", תשמ"ח).
במקום לטפח אנשים בעלי ייחוד, מגדלים אנשים הנכנעים לזרם, למוסכמות ולאפנה. התחושה המעוררת את הבידול: אנשים - מילה מוכרת, בעלת מטען חיובי, "אנושי", לעומת טיפוסים - מילה זרה, מנוכרת, מאפיינת תהליך של ייצור המוני.
9. כל אחד רוצה לחיות חיים ארוכים אך איש אינו רוצה להזקין (חדשות, 10.5.91).
סוויפט, בציטוט של אסי דיין, המבקש לומר לאדם ב"לשון נקייה" שאי אפשר למנוע את הבלתי נמנע, את תהליך ההזדקנות העצוב, גם אם תנסח את הדברים במילים אחרות.

10. בקיצור, יש **תנועה** אך אין **תזוזה** (אהוד יערי, בשידור בתקופת ההמתנה לפני מלחמת המפרץ).

אצל א"ש מוגדרת "תזוזה" על ידי **תנועה** אך לא להפך. ואכן **תזוזה** היא תנועה במגמה מסוימת, לקראת השגת מטרה. אהוד יערי ביקש לבטא את העובדה שמתקיימים דיונים רבים, שיש תנועות של כוחות ונסיעות של דיפלומטים, אבל אין תוצאות מעשיות.

11. בלי ירושלים לא **נתקיים**, אך בלי תל-אביב לא **נחיה** (שלמה להט). שלמה להט, שהיה ראש עיריית תל-אביב, ביקש להגן על מעמדה של עירו. למרות חשיבותה של ירושלים, גם לתל-אביב יש מעמד משלה, וההבחנה המשתמעת: ירושלים היא מקור הקיום - להיות או לחדול, מרכיב של נצח, אך תל-אביב היא מקום החיים; בתל-אביב "עושים חיים", היא מקום הבילוי וההנאה התרבותית. ירושלים היא ה"חיות", תל-אביב היא ה"חיים".

ב. ניגוד בין מילים בנות שורש זהה

12. הישראלים הולכים **לעבודה** אך לא **לעבוד**.

משחק המילים בנוי על משמעותה של **עבודה** בלשון הדיבור כימקום עבודה ויש בו ביקורת על כך שהמנגנון (הציבורי) מנופח ויש אבטלה סמויה רבה הגורמת למוסר עבודה ירוד.

13. אצלנו אוהבים את העלייה אך לא את העולה. ביקורת על הישראלי המדבר גבוהה על קליטת העלייה כמשימה לאומית, אך כפרט הוא אינו עושה דבר ופעמים שיש בפיו אף טענות נגד העולים.

14. אפשר לכלוא את המהפכנים אך לא את המהפכה. רעיון צודק כמו מהפכה חברתית, גם אם יידחה לזמן מה בשל התנכלות, תמיד יקומו לו ממשיכים.

15. יש לנו היום **עובדי הוראה** אך לא **מורים**. המונח **עובדי הוראה** נקבע במשרד החינוך כדי לכלול בתוכו גם מי שאינם מורים - יועצים, עובדים סוציאליים וכדומה. אך הדובר מנצל עובדה זו כדי לומר - המורה המסור והאידיאליסט הפך לעובד-פקיד מן השורה.

16. הארץ עומדת לא על **המחשבים** לבדם, כי אם על **החושבים** והמרגישים והרגישים (יזהר סמילנסקי, מעריב, י"ב באלול תשנ"ד). סמילנסקי קובל על כך שאין משקיעים דיי באדם, דהיינו במורים, במנהלים ובהדרכת הורים. ובלשונו שם: "המגמה המרכזית היום היא לכוון

את הדור הצעיר אל לימודי המנהל, המחשבים והמשפטים, ומשאירים את שאר הרוח לאלה המעטים שלא בית הספר עשה אותם אלא האלוהים בשמים, כנראה כדי שיישארו גם בני אדם בעולם".

מאפייני הבידול הפרגמטי

בתופעה זו של בידול פרגמטי אפשר להבחין כמה מאפיינים משותפים:

1. המבנה התחבירי של רוב הדוגמאות הוא מבנה ניגודי בעזרת המיליות **אך, אבל, וי"ו** הניגוד. בדוגמה 7, "בין השואפים היום לרכוש השכלה גבוהה יש המוכנים אפילו ללמוד", המבנה הוא אמנם של כלל ופרט, אך מובלע בו הניגוד שבין הכלל לפרט, ומבחינה לוגית עולה ממנו ההנחה כי "רוב האנשים רוצים לרכוש השכלה אך לא ללמוד".

ברי שהניגוד בצורה מרמז על ניגוד שבתוכו, ומה שנראה במבט ראשון כצורות של נרדפים בעלי משמעות קרובה למדי, או כצורות הנגזרות מאותו השורש, מתברר במבט שני כשני מצבים המנוגדים בתוכן וברעיון.

2. המשפטים נשמעים כאמרות כנף, כביטויים חכמיים, כמעט כמשחק מילים. האמרה המנוסחת טומנת בחובה סתירה לכאורה, אך בסתירה זו יש מרכיב דידקטי, מתוך הסתירה עולה משמעות חדשה ומובע רעיון חדש. יש כאן דמיון לאוקסימורון (כגון **השתיקה הרועמת, הצנוע הידוע, הכפור החם**), אלא שבשונה מהאוקסימורון, שבו המשמעות החדשה עולה מתוך הניגוד שבין המרכיבים, כאן עולה המשמעות החדשה מתוך הדמיון שבין המרכיבים. הדיאלקטיקה הזו של מתח בין השווה לשונה גורמת לשומע ולקורא הנאה אסתטית לאחר שעמד על משמעות הרעיון.

וראוי להדגיש, יש הרבה נרדפים העשויים להיבנות באותו האופן, כגון "הוא פיקח אבל לא חכם", אלא שבאלה, מעבר להבחנה הסמנטית אין בין הנרדפים ולא כלום (וראה עוד להלן).

3. כאמור, הניסוח טומן בחובו כוונה של הדובר; ממילא הוא איננו ניטרלי, ויש בו משום הבעת דעה. בדרך כלל נמצא ברוב הניסוחים מרכיב של ביקורת בעלת גווני שונים, מלווה לפעמים בלגלוג ובאירוניה (**השכלה גבוהה/לימוד, לחיות חיים ארוכים/להזקין**), בביקורת על התנהגות חיצונית ולא אמתית, על אמירות ריקות מתוכן (**עלייה/עולה**), על נורמה חברתית לקויה (**עבודה/לעבוד**), ביקורת על שטחיות וחוסר עומק (**מסתכל/רואה, יודע/מבין**), על העדפת החומר על הרוח (**עובדי הוראה/מורים, השכלה גבוהה/לימוד, מחשבים/חושבים**, ואולי גם **אנשים/טיפוסים**) ועל זלזול בזולת (**שומע/מקשיב**).

כן נמצא גם נקיטת עמדה של אפולוגטיקה (קרב/מערכה, להתקיים/לחיות) או של תקוה (מהפכנים/מהפכה).

התחום המכונה "פרגמטיקה" הוא תחום הקרוב לסמנטיקה, אלא שהסמנטיקה עוסקת במשמעות הכללית והמקובלת של המבע, ואילו הניתוח הפרגמטי יגלה את הכוונה שבאותו משפט בתנאים המיוחדים של ההקשר. לדוגמה, המשפט "הוא פיקח אבל לא חכם" מבחין במשמעות שבין הנרדפים **פיקח** ו**חכם** הבחנה סמנטית, אבל המשפט "הוא שומע אך אינו מקשיב" יש בו יותר מהבחנה סמנטית גרידא; יש כאן מעין קובלנה שהאיש אינו טורח להאזין לזולת, אולי מתוך כוונה אולי מתוך פיזור דעת, על כל פנים יש כאן הבעת עמדה של הדובר שאין הדבר לרוחו.

בין סמנטיקה לפרגמטיקה יש תחומי מגע וחפיפה. דוגמה מעניינת לגלישה הבלתי מורגשת ולתחומים החופפים היא דוגמה 9 - "כל אחד רוצה לחיות חיים ארוכים אך איש אינו רוצה להזקין". לפנינו "לשון נקייה", הימנעות הדובר, מסיבה זו או אחרת, מלבטא במפורש תופעות שאינן נוחות והצגתן תחת זאת בביטויים מעודנים יותר. במילים אחרות, יש כאן עמדה וכוונה של הדובר, אלא שעמדה זו הפכה כבר לנחלת הרבים, ואין היא עוד כוונתו הפרטית של מישור. תופעה זו של לשון נקייה היא אם כן חלק מן הסמנטיקה. כאן, בדוגמה 9, הדובר מבקש לקבוע יותר; אין כאן רק לשון נקייה אלא גם שימוש בה כדי לבטא עמדה אישית, והדובר כאילו אומר: אין טעם שתרמה את עצמך, משחקי ניסוח אינם משנים את העובדות, ואולי גם: אי אפשר לשנות את הבלתי נמנע, או: אי אפשר לתפוס את החבל בשני קצותיו.² לענייננו נסכם: "בידול פרגמטי" - בבסיסו מרכיבים סמנטיים קרובי משמעות או קרובי גיזרון, אך יש בהם עמדה אישית בעלת גוונים שונים, שיש לפענחה בין השורות, ובעיקר מעבר לשורות.

אך בנוסף למרכיב הפרגמטי הבחנו גם במאפיינים אחרים של ניסוח העמדה האישית הזאת: מרכיב דיאלקטי של ניגוד, מרכיב אסתטי של סתירה ופיענוחה.

הערות

1. עוד על בידול סמנטי ראה גביע צרפתי, סמנטיקה עברית, תשל"ח, עמ' 81 ואילך; א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, ירושלים ותל-אביב תשכ"ז, עמ' 276 ואילך.
2. סקירה על פרגמטיקה בצירוף דוגמאות מאלפות ראה אצל גביע צרפתי, "הפראגמטיקה ופעולות הדיבור", לשוננו לעם לד (תשמ"ג), ד, עמ' 99-112.